

Id-ös

Az alábbi írás azt próbálja meg körüljárni, hogy az idősekkel kapcsolatos társadalmi problémák hogyan jelennek meg különböző nézőpontokból. E különböző nézőpontokból látható metszetek karikatúráit próbálok meg megrajzolni. Reményem szerint ezek a karikatúrák némiképp „kifestőkönyvi” rajzok is: esetleg megindíthatnak fantáziákat a rajzok színezésére, továbbgondolására is.

Az időskérdésről nem lehet érzelmek, megélt élmények nélkül beszélni. Ha bárki, bármikor az idősekről, az időszügről beszél, akkor egy kicsit saját emberi viszonyairól, saját érzelmeiről, saját magáról is beszél. Valószínű, hogy mindenkinek a legszemélyesebb ügye az, hogy mennyire tartja magát hasonlatosnak saját szüleihez. Az is valószínű, hogy valamiféle elfogadható identitástudatnak nélkülözhetetlen eleme az, hogy az egyén barátságban legyen saját származásával, őseivel, s ennyiben: önmagával. S az is igaznak tűnik, hogy az egyén identitását valamiféle adósságként, tartozásként is megéli, ahogy az ember szülei öregszenek, s különösen, ha meghalnak. E tartozás elég furcsa adósság, hiszen csak magunk minősíthetjük kiegyenlítettnek a számlát, s bár ezt sohasem fogjuk teljesen elrendezettnek érezni, nagy bajban vagyunk akkor, amikor teljesen kiegyenlítettnek könyveljük el ez irányú adósságainkat.

Két okból is igen nehéz erről beszélni. Az egyik még megmarad a személyes szinteken. Önazonosságunk szempontjai szerint elkerülhetetlen az, hogy apáink erényeit valamennyire a magunkéink is valljuk, ám igen nehéz apáink hibáival és vétkeivel elszámolnunk. Az emberi lélek önmagában nagystílusú e vétkekkel, de mit kezdjen azzal, amikor mások hozzakodnak elő az apák vétkeivel? Még a megbocsátó,

„senki sem tehető felelőssé ősei tetteiért” típusú állítások is zavarba ejtőek, nem beszélve azokról az ellenséges megnyilatkozásokról, amelyek az apák – szempontunkból mellékes, hogy vélt vagy valós – vétkeiket olvassák az ember fejére. Ide kapcsolódik a másik szempont is. Viszonylag könnyű a helyzet olyan társadalmi konstellációkban és történelmi helyzetekben, ahol ezek a kényelmetlen mérlegelések megmaradhatnak a személyes, családi szinteken. De mit lehet tenni olyan felfordulások idején, amikor teljes generációk tagadják meg társadalmi szinteken a szülei generációját, azok értékeit, erényeit és tetteit? Fenn lehet-e tartani a magán-identitást az általános köz-identitás megtagadása mellett? Tisztelhetjük-e magán-őseinket (s velük együtt: önmagunkat) akkor, amikor köz-őseinket, sőt magán-őseink közszereplését éppen meg akarjuk tagadni?

A kétségkívül létező kognitív disszonancia feloldására többféle út is elképzelhető lenne. Ilyen a múlt olyan árnyalt és differenciált feldolgozása és megemésztése, amely egyszerre igazolhatná önazonos erkölcsi tartásunkat, barátságunkat saját múltunkkal, eredetünkkel – de ezzel egyidejűleg meghaladandóként élhetnénk meg azt, amiben nem akarjuk vállalni őseinket. Ehelyett jobb esetben megpróbáljuk „privatizálni” őseinket, s bennük csak a társadalmon, „azon” a társadalmon kívüli lényüket tisztelni. De még inkább tabuként kezeljük a félmúltat, apáink társadalmáról feszélyezve hallgatunk. Mintha nem lett volna. Mintha nem akkor lettünk volna gyerekek, nem akkor jártunk volna iskolába, mintha nem akkor váltunk volna azzá, akivé lettünk. Hogy még teljesebb legyen generációnk elhúzódo kamaszkorának ambivalenciája őseink generációjával, hozzá

kell tennünk még valamit. Lehet, hogy fenntartásaink vannak azzal, ahogy az ősök viselkedtek a félmúltban, ahogy közszerepelnek a jelenben, azzal, ahogy és amit megszereztek maguknak. De mindeközben nem felejthetjük el, hogy annak nagy részét, ami nekünk van (ha van...), azt is ők és úgy szereztek. Hogy nem lankánk nélkülük, hogy képletesen és valóságosan, súlyos fenntartásaink ellenére is, rendszeresen „rájárunk” spájzaikra.

Mindezek fényében különösen nehéz feltenni a kérdést, amely ugyanakkor gyakran és könnyedén adódik: Mire kellenek egy társadalomban az öregek? A kérdés nem csupán nehéz: kegyetlen. Lehet ugyanis rá válaszolni azt is, hogy semmire. Ha tényként kezeljük azt, hogy az öregséggel járó fizikai és szellemi leépülés alapján az öregek nem igazán bírhatnak gazdasági, anyagi javakat előállító és termelő funkciókkal, akkor rögtön szembesülnünk kell azzal, hogy egy materializálódó, csak anyagi értékekkel számoló világban az öregek társadalmi szerepe csökken és elértéktelenedik. És valóban, ott, ahol mégiscsak vannak társadalmi funkcióik az öregeknek, azok nem anyagi természetűek.

Logikailag szükségszerű az, hogy tradicionális társadalmakban az öregek tisztelete a társadalmi működés alappillére. Maga a tradicionalitás ugyanis azt jelenti, hogy az emberek evidenciaként hiszik, gondolják és teszik mindazt, ami a dolguk. Ezek az evidenciák csak a múltban gyökerezhetnek, csak az adhat hozzá alapot, hogy az, ami jó volt az apámnak meg az öregapámnak, meg az ő öregapjának – az jó lesz nekem is, mi több, éppen csak az lesz jó nekem is. Ebben a megközelítésben az egyetlen helyes szempontrendszer megszemélyesítői az öregek, akik szimbolikusan jóváhagyó és megerősítő ottlétük mellett ténylegesen is betölthetik a tradicionális, örökölt szabályok adaptálásának, felügyeletének és jóváhagyásának funkcióit.

Nem ez a megfelelő alkalom, hogy kritikánkat kifejtsük arról a Max Weber interpretációról, amely a „racionalitást” és a „tradicionalitást” egymást kizáró logikai ellentétként kezeli. Pusztán jeleznénk azt, hogy egy társadalmi praxis célszerűségét csak az igazolhatja, ha az eszközök szokásosan, tradicionálisan adekvátaknak bizonyulnak az elérendő célokhoz, és a tradíciót is csak az élteti, ha a szokásjog alapján követett eljárások elvezetnek a megvalósítandó célokhoz, ha azok valamilyen értelemben racionálisak.

Nem így van ez azonban a társadalmi lét erkölcsi tartalmait illetően. Az erkölcsi tartalmak, a „hősi”

erények társadalmi gyökerei csak a tradíciókban lehetők fel, azokat nem lehet a szabad választás és logikai érvek alapján levezetni. Ebben a felvetésben nem csupán arról a moralizáló széplelkűségről van szó – amelyet, amúgy, a magam részéről osztok –, hogy jobb egy tisztességes, erkölcsös világban élni, mint egy tisztességtelen és erkölcsök, etikai normák és szabályok nélküliben, hanem arról is, hogy egy embernek a társadalomban való otthonosságát, magabiztosságát, önmaga által való vállalhatóságát csak ez, a tradíciókon alapuló normarendszer ismerete, a bennük való eligazodásra és a hozzájuk való viszonyulásra való képessége adhatja meg.

Ha egy társadalom működésében az erényesség, az erkölcs normái, magatartást befolyásoló hatásai erősek, ott jelentős funkciói vannak az idősek társadalomban való jelenlétének. Ott, ahol ezek a normák gyengék, vagy nem léteznek, inkább lehet számolni azzal, hogy az idősek fölöslegesnek fogják tartani létüket.

Nem lehet azonban leszűkíteni a funkcionalista kérdéseket az erkölcsi jellegű társadalmi funkciókra. Archaikusabb világokban hasonló szerepeket generálnak a karizmatikus képességek és funkciók is. Az, aki egyszer közelebb került az égiekhez, az, aki egyszer képes volt kapcsolatot találni két világ között, eme adottságát élete végéig megőrzi, tehát nem ront ez irányú képességein az öregedése. A halál és a másvilág közeledésének megélése mellett ez mindenképpen adalék annak magyarázatához, hogy a hitélet miért válik egyre fontosabbá az életkor előrehaladtával, illetve, hogy miért képviselnek oly jelentős arányt az öregek az aktív hitéletet élők között.

Modern társadalmakban azonban sokkal jellemzőbb az, hogy az idősek fontos társadalmi funkciókra lelnek a kulturális értékek megőrzése és átadása területén. A nagymamák fokozódó szocializációs szerepe mellett e funkció jelentőségének növekedése érzékelhető abban is, hogy egyre jelentősebb az idős önkéntesek szerepe a nem-állami szektorban, különösen a (jobb híján így nevezett) humánszolgáltatások területén. Bárhol a világon, ahol erős ez a szektor, az egyik legfontosabb társadalmi bázisát azok a még tevékeny nyugdíjasok adják, akiket nem nyom a mindennapos anyagi szükség, és akik úgy gondolják, hogy át is tudnak adni még különféle emberi értékeket, sőt, befogadót is találnak ebbéli igyekeztükhöz.

Manapság sokan, mint egy letűnőfélben levő történelmi lidércről, beszélnek a jóléti államról. Nem

szeretnék hitvitába keveredni e nézetről, de nem árt rekonstruálni ezen eszmerendszer keletkezésének néhány elemét. Amikor Lord Beveridge meghirdette korszakos tervét, 1942-t írtak, és Anglia éppen háborúban állt Németországgal. Churchill csak vért, izzadságot és könnyeket ígért, s mégis megnyerhette a választásokat: Anglia tudta, hogy vagy félre tudja tenni belső társadalmi ellentételeit, és kölcsönös lemondások árán mindenki számára túlélhetővé teszi azt, ami alig túlélhető – vagy elveszti a háborút. Vagy lemondanak valamennyiről azok, akiknek van miről – vagy mindenkinek sokkal többről kell lemondania. A háború szelleme végigvonul a Beveridge-terven. Mindenekelőtt azokat a fájdalmakat akarja túlélhetővé tenni, amelyek abból származnak, hogy a férfiak (apák, férjek, fiúk) ott maradhatnak a csatatéren. Ha a család elveszíti eltartóját, különösen, ha az a haza dicső szolgálatában vész oda, akkor a társadalomnak kell gondoskodnia az eltartó nélkül maradt családtagokról – függetlenül attól, hogy milyen személyre szóló biztosításai, megtakarításai vannak a családnak vagy a családtagoknak. Ez a „basic income”, a társadalmi alapjövedelem ideája, amely elvileg mindenkinek szól, de persze kitéüntetetten szól az özvegyen és árván maradtaknak, az eltartó fiaikat elveszítő öregeknek. Anglia megnyerte a háborút, ám a béke megnyerésére is fennmaradt a jóléti állam evidenciája: vagy együtt és egymásért – vagy sehogy. Nem is nagyon lehetett másképpen. Ha az árvák jogosultakká váltak az állami támogatásra, azok is maradtak, míg árvák és gyerekek maradtak. Ha az özvegyek jogosultakká váltak, azok is maradtak, amíg éltek, vagy újra nem házasodtak. Ismét csak témánkra korlátozva a tanulságokat: az idősök anyagi szükségleteinek kielégítéséért immár minden más körülményt figyelmen kívül hagyva, csupán azért, mert öregek, – legalább részlegesen, legalább egy minimális szintig felelősséget vállalt a társadalmat képviselő állam.

Lehet az idős-ügy megalapozásának akármilyen politikai, filozófiai vagy erkölcsi kurzusa – a dolgok menetét ennél jobban fogja befolyásolni az az ügymenet, az a szervezeti rend, amelyben az állam bármit tud kezdeni bármivel. Az idősök ügye úgy válhat állami feladattá, hogy elő kell írni bizonyos, az életkorhoz kötődő állami javadalmazásokra, szolgáltatásokra való jogosultságot; azután kell találni valamilyen állami hivatalt, amely hitelt érdemlően elbírálja és megállapítja a jogosultságot kielégítő körülmények meglétét; azután kell találni valami másik hivatalt, intézményt, amely kivitelezzi az előírt ellá-

tást, szolgáltatást; azután kell még egy másik hivatalt is találni, amely finanszírozza ezt az egészet; és még lehet sok másikat, amelyek ellenőriznek, működési engedélyeket adnak ki, beszámoltatnak, stb. Ezek között az intézmények között forognak az akták, legyen szó nyugdíjról, szociális otthoni beutalásról, szociális étkezésről vagy inkontinencia betét ártámogatásáról. Más oldalról ez persze azt is jelenti, hogy csak az a feladat és cél válhat állami feladattá, amely hasonló menetrendben és szerepleosztással rendezhető, megoldható. Tartalmilag és műfajilag ez eléggé megszorító hatású körülmény. Nemigen lehet mit kezdeni egy ilyen elidegenedett eljárásrendben az erkölcsi tekintéllyel, a szorongással, a magánnyal, az önbecsülés sorvadásával, a fölöslegesség válás érzésével, az „egyre kevésbé lenni valaki” nyüglődéseivel, a „szeretném még ebben az életben...” vágyakkal, a „már nem nyitja rám senki sem az ajtót” elkeseredésekkel. Azzal lehet foglalkozni, ami osztályozható, besorolható, kvantifikálható, könyvelhető; amiről aktát lehet nyitni, amit pecséttel lehet hitelesíteni, ami a bürokratikus eljárásrend szerint intézhető.

Minél lazább az állami hivatalok szabálykövetésre való hajlandósága és bürokratikus fegyelme, annál rosszabb a helyzete az érintetteknek. Egy civilizált állammal szemben csak olyan követelmények fogalmazhatók meg az idősök dolgában is, amelyek lefordíthatóak, beleilleszthetőek e fent vázolt masinériába. Emiatt – noha sokan szeretnék azt hinni, hogy az idősök iránt érzett felelősség intézményesíthető az állam keretein belül – ez csak a materializálható, aktásítható felelősségekre lehet igaz.

A fejlettebb világban mindennél megfigyelhető az, hogy az idős lakosság aránya növekszik, általában nő az átlagos élettartam. (Magyarország furcsa ország, itt is nő az idősök aránya, ám az átlagos élettartam a fiatalabb generációk magasabb halandósága miatt csökken.) Kevés más annyira elfogadott érték létezik, mint az emberi élet, így az élettartam meghosszabbodása az emberiség egyik legnagyobb sikere. Másik oldalról azonban kevés nyomasztóbb gonddal kell szembesülnie a fejlett világnak, mint a társadalmak előregedésével. E gondoknak jelentős hányada gazdasági természetű, s pusztán abból a körülményből adódik, hogy az emberek egy idő után nem képesek arra, hogy munkájuk keresetével eltartsák magukat. Őket egy idő után valakiknek el kell tartaniuk, ráadásul egyre kevesebb jövedelemtermelőnek vagy – az állam szemszögéből – egyre kevesebb elvonható jövedelmet termelőnek. Ma már

egyre kisebb a termelékenység fejlődésébe vetett hit, ami feltételezhető, hogy a termelékenység fejlődése gyorsabb lesz, mint a demográfiai (kereső-eltartott) arányok romlása.

A gondok azonban nemcsak mennyiségiek és gazdaságiak, hanem minőségiek is. Tudjuk jól, hogy az sem könnyű, de még mindig sokkal könnyebb lenne a helyzet, ha azt hihetnénk, hogy a demográfiai változások követésére elégséges volna a nyugdíjrendszer reformja. Nyugdíjrendszert működtetni ugyanis már megtanult a világ. De ez nem lehet elégséges. Az életkor meghosszabbodása ugyanis nemcsak azt jelenti, hogy nő a nyugdíjaskorú (mondjuk, a 60 év feletti) népesség aránya, hanem azt is, hogy nő az igen öreg és igen rozzant (mondjuk, a 80 év feletti) népesség aránya is. És ha elképzelünk egy ebbe a korba érkezett embert, akkor már nemcsak azzal kell számolnunk, hogy neki nincs a megélhetéséhez elegendő saját munkajövedelme, hanem azzal is, hogy sok olyan nyűge, van, amelyet nem lehet pénzzel, nyugdíjjal megoldani. Hogy szenilis és dementálódott, hogy gyakorlatilag folyamatosan beteg, ápolásra szorul, hogy már nem képes sem a háztartását rendben tartani és, sem elemi tisztálkodási igényeit maga kielégíteni. Hogy kényszerképzetei, halálféltelmei, kommunikációs kényszerei vannak, miközben lehet, hogy agyérelmeszedése már totálisan képzelenné teszi bajainak elmondására is. Hogy elbolyong, s maga sem tudja miért és hova, s emiatt életveszélyes magára hagyni. Mindezeknek a problémáknak a megválaszolására gyakorlatilag félkészületlen a világ.

Mindezek a kérdések legélesebben az egészségügyben jelentkeznek. A világ hagyományos reakciói „medikalizálják”, még pontosabban „hospitalizálják” az igen öreg idősök problémáit. Ez ma már megfizethetetlen terheket jelent a kórházak fenntartásában, hiszen a kórházaknál drágább „lakó-helyet” elképzelni sem lehet, márpedig, ha valaki öregkori rozzantsága miatt kórházba kerül, akkor ott sokáig is lehet: „lakhat”. Lehetne székelyteljes fiskális programoknak tekinteni a kórházak leépítéséről, otthoni ápolással, ápolási otthonokkal való kiváltásáról szóló programokat, ha az ember gondolhatná azt, hogy a kórházban jó lenni. De nem az. Valószínű, hogy az ápolási otthonok sem lesznek jó helyek.

Van ugyanakkor egy komolyan veendő tisztán politikai oldala is a problémának. Az öregek nemhogy szavazók, de mind létszámukat, mind aktivitásukat (van idejük rádiót hallgatni, újságot olvasni, és mindig van idejük elmenni szavazni...) tekintve a legjobb

szavazók. Mindez érdekes megvilágításba helyezi a kérdést. Az elesett, szerencsétlen, képességeikben már korlátozott öregek, akik nem rendelkeznek a hatalmi befolyásolás olyan látványos és erős eszközeivel, mint mondjuk a sztrájk, valójában igen komoly politikai súlyt jelentenek csupán azáltal, hogy választanak és szavaznak. Mert sokan vannak, és ha valakik, akkor ők szavaznak. Ha pedig ez így van, akkor felvethető az az igencsak eretnek kérdés is, hogy hogyan élnek a politikai hatalmukkal az öregek, nota bene hogyan élhetnek vissza a létező hatalmukkal.

A kérdésre nem könnyű válaszolni, mert leginkább benyomásokra lehet támaszkodni. A benyomások szintjén viszont úgy tűnik, hogy a politikai népszerűség hullámhegyei nagyon erősen aszerint mozognak, hogy melyik párt mond vonzóbbakat az öregeknek. Ha ez igaz, akkor ez nem túl örömteli tény a magyar politikára nézve. Normálisnak az lenne tekinthető, hogy a pártok abban versenyeznek, hogy melyikük tud vonzóbb és meggyőzőbb programot képviselni a társadalom egészének alakításában. S nem abban, hogy ki mennyi szavazónak tud mézet kenni a madzagra.

Az időskérdés gazdasági képlete viszonylag egyszerű:

1. Vannak idős emberek, akik élemedett koruk miatt már nem tudnak dolgozni, nincsen aktuális munkajövedelmük.

2. Ők is élnek, esznek, fogyasztanak, s e kiadások fedezetének dolgában nem túl színes a paletta:

- vagy valamilyen állami közhatalmi szervtől kapnak pénzt (nyugdíjat, segélyt stb.) vagy természetbeni ellátást (szociális étkeztést, szociális otthoni elhelyezést stb.). Ezek között elkülöníthetőek azok a pénzek és források, amelyekre vonatkozó jogosultság még aktív korban „halmozódott fel”, mint amilyenek a biztosítási elvű nyugdíjak, és azok, amelyek jogosultsági feltételei magához az idős korhoz, az éppen létező fizikai és jövedelmi helyzethez kötődőek, mint amilyenek az adókból finanszírozott szociális ellátások;

– vagy vannak korábbi megtakarításaik, felhalmozásaik, vagyonuk, s azt, valamint annak hozamát élék fel;

– vagy eltartják őket mások, rokonok, a család;

– vagy nem fogyasztanak, nem költenek pénzt.

Manapság ezeknek a lehetőségeknek a mérlegelése elválaszthatatlan a nyugdíjrendszerek és az azokat kiegészítő időskori szociális támogatások, segélyek kérdéseitől. Ha nagyon le akarjuk egyszerűsíteni a kérdést, akkor igazából az egyes alternatív

vák megítélésének szempontjai aszerint rendezhetőek, hogy „mennyit is érnek meg a társadalomnak az öregek”? Ami némiképpen elbonyolítja a kérdést, az az, hogy a „mennyi” nem egészen választható el a „hogyan”-tól, valamint attól, hogy a „hogyan mennyi” kérdésre adható különféle válaszoknak különféle következményei és hatásai vannak, főképpen a gazdaságra.

Az, hogy a „mennyit érnek?” kérdést állítottuk a középpontba, azzal indokolható, hogy, ha kiindulópontnak tekintjük azt, hogy az öregek nem képesek munkájukból eltartani magukat, akkor ebből az következik, hogy az ő megélhetésüket szolgáló pénzeket, anyagi javakat valamikor, valahogyan ki kell vonni a gazdaságból, és el kell juttatni az öregekhez. Ez minden létező megoldásban közös, s mindegyik alternatíváról fel lehet vetni (függetlenül attól, hogy „kitől”, „mikor”, „hogyan” stb.) azt, hogy mennyit kell kivonni és eljuttatni az öregekhez. Pusztán ebből a szempontból is fontos tényezőknek kell tekintenünk a következőket:

– Hány embert kell eltartani?

A könnyű válasz a kérdésre az, hogy annyit, ahányan vannak az öregek, a nyugdíjasok. A válasz azonban nem egészen egyszerű, mert olykor túl sokan vannak ahhoz, hogy a gazdaságból kivont alapokból el lehessen tartani őket. Ennek befolyásolására egyetlen lehetőség marad: a korhatár meghatározása.

– Hány embertől kell elvonni az alapokat?

A nyugdíjak vagy akár tágabban: az időskori ellátások kérdése elválaszthatatlan a foglalkoztatottsági mutatóktól. Ha sok ember dolgozik, akkor sok embertől lehet elvonni pénzeket, nagyobb alapok képezhetőek, több pénzt lehet az öregek között szétosztani. Ha kevés ember dolgozik, akkor nemcsak az a baj, hogy kevés embertől lehet elvonni, hanem az is, hogy munka híján egyre többen igyekeznek nyugdíjasok lenni.

– Mennyit lehet egy-egy embertől, vállalattól elvonni?

Ez részben termelékenység, hatékonysági kérdés: ahol jobban megy, ott többet. De azért ez sem ilyen egyszerű. Tudniillik, maga az elvonás mértéke és technikája hat a termelékenységre és a hatékonyságra, valamint a foglalkoztatottsági mutatókra is. A magas elvonási hányad megdrágítja a foglalkoztatást, s a munkaerővel szemben vonzóbbá teszi kevésbé megsarcolt gazdasági erőforrások (mindenek előtt a tőke, a pénz és más vagyon) intenzívebb kihasználását. A magas elvonási hányad ugyanakkor

leszorítja a béreket, s az alacsonyabb bérekkel szemben egyre vonzóbb a munkavállalók számára is más megélhetési források (pl. fekete munka, szociális és nyugdíj-ellátások stb.) után nézni. Az igencsak ideologikusan terhelt „öszöntzési” problematika valójában erre a körülményre reagál. Mind a munkáltatók, mind a munkavállalók felől felvethető minden széplelkű erkölcsi megfontolás nélkül is az, hogy nekik mennyire éri meg foglalkoztatni, illetve dolgozni. Ha túl nagyok az elvonások, akkor nem fogja megérni, s ezért más, számukra vonzóbb perspektívák felé fognak mozogni. Az elvonásokból eredő kedvezőtlen ösztönző hatásokat enyhíti az, ha a munkával és a befizetésekkel szerzett jog (melynek szempontjából mellékes, hogy tőkésítik-e a befizetéseket, vagy csak a „jogokat” összesítik) valóban, nagy valószínűséggel békés és konszolidált öregkort ígér.

– Mennyi idő alatt, és milyen úton jut el a kivont forrás a nyugdíjasokhoz?

Ha az elvonás és a kifizetés között jelentősebb idő telik el, akkor ezen idő alatt a pénz „pénzt fialhat”, ami makro szinten is jótékonyan hathat a tőkepiacokra. Ha az emberek a saját maguktól elvont forrásokat kapják vissza („váromány-fedezeti” nyugdíjrendszerek), akkor hosszú idő telik el az elvonás és a kifizetés között, s addig ez a pénz forgatható tőkeként is üzemelhet. Ha a pénzt az elvonás után azonnal kifizetik („felosztó-kirovó” nyugdíj), akkor ezzel a kedvező lehetőséggel nem számol a rendszer.

– Milyenek az újraelosztási hatások?

Elég furcsa dolog a nyugdíjról, mint biztosításról beszélni, hiszen itt a mérlegelendő „kockázatok” éppen hogy nem kedvezőtlen kimenetelű események. A nyugdíjrendszer legnagyobb kockázati tényezője ugyanis az, hogy hány évig élnek a delikvensek. Ha sokáig, akkor sokba kerülnek, sok pénzt fognak nyugdíjként kapni. A századfordulón kialakult „pénztár”-i rendszer nem számol újraelosztással. Befizetett pénzt, annak hozamaival mindenki visszakapja, illetve, korai elhalálozás esetén a befizetések megörökölhetőek. Bárminemű nyugdíjrendszer kockázatközösséget, tehát újraelosztást is jelent. Privatizált (magán, foglalkozási, stb.) nyugdíjrendszer esetén a kockázati kör nem az egész társadalom, hanem annak csak egy része, míg állami, önkormányzati, köztestületi nyugdíjrendszerek esetén a kockázatok az egész társadalom között oszlanak meg. A fregmentált nyugdíjrendszer kedvezőbb a jobb módú csoportok számára (hiszen ezzel kivonhatják magukat a rosszabb helyzetűekért is felelősséget vállaló köznyugdíjrendszerben közterhet is viselő szerepeikből),

míg a közrendszerek nagyobb általános időskori bizton-ságot garantálhatnak az alacsonyabb helyzetűek számára is.

– A befizetések értéke (időtartama és mértéke) mellett még milyen más igazságossági elveket kell intézményesíteni a nyugdíjrendszerben? A kockázati kérdések valójában nem az öregkor, hanem az aktív életciklus kapcsán merülnek fel élesen. Öregként mennyit érnek meg a társadalomnak azok, akik nem tudtak elég sokat befizetni, azért mert sokat voltak munkanélküliek, mert korán megrokkantak, mert sok gyerekük született, stb. Kérdéses az, hogy ezeket a „kockázatokat” mennyire és hogyan kezelheti a nyugdíjrendszer.

A fentiekből kirajzolódó képletek eléggé összetettek, bonyolultak. A váromány-fedezeti rendszerekben a „mennyit érnek az öregek?” kérdések nyílt politikai kérdésekké válnak azzal, hogy az elvonási kulcsokat és a nyugdíjalapok költségvetését a Parlament is megtárgyalja. Ebben a felállásban a politikum egyrészt nyíltá teszi a kérdés megvitatását azzal, hogy gyakorlatilag évente fel kell vetni, ugyanakkor a politika természete szerint olyan elemeket is bekapcsol, amelyeknek nincs közvetlen kapcsolatuk magával a problémával – mint mondjuk a választások közeledte. A gazdasági összefüggések dolgában az ilyen rendszerek lényegében az adózáshoz hasonló problémákat vetnek fel igazán súlyosan: a munkaerőpiacra gyakorolt hatások, ösztönzési problémák az egyik, az ellátások színvonala a másik oldalon.

Ami a fentiek után marad: az a szociálpolitika. Ha az idősek jólétének helyzetét, társadalmi funkciójukat, biztosítási jövedelmüket, felhalmozásukat a társadalom igazságosnak, méltányosnak, a társadalmi viszonyok tükrében helyénvalónak fogadja is el, ezt az elfogadhatóságot akkor sem szokás úgy megfogalmazni, hogy „nektek ennyi jut, kész”, ha ez a politikai üzenet valódi tartalma. Az ilyen politikai törekvéseket illik becsomagolni a család és a tradicionális kisközösségek, valamint a civil társadalom felelősségének hangsúlyozásába, nem is szólva az egyéni felelősségek érvényesítésének – visszamenőlegesen nem túl értelmes – felelősségébe. Mindezek az érvek, ezek a csomagolások nem túl szépek, nem túl izlésesek. Nem is kell őket szó szerint érteni, hanem inkább csak olyan törekvésként, hogy jó lenne kisebb társadalmi költségen megúszni az idősüveget, hogy, talán elég lenne kevesebb gazdasági elvonás, „kisebb állam” is. Ezeknek a vágyaknak és törekvéseknek a jogosságát akkor is el kell ismer-

nünk, ha túl magasnak ítéljük meg az érte megfizetendő árat. Mert a kérdés nyitva maradt: mi legyen azokkal az öregekkel, akiknek a jóléte az elfogadhatósági küszöb alatt marad, ha csak a saját eszközeikkel kell megteremteniük azt. Valamit adni kell nekik. Bizonyos felfogásokban ennyi az időseket ellátni hivatott szociálpolitika dolga.

Azt, amit a szociálpolitika pénzben, természetben, szolgáltatásokban adni tud az öregeknek, az adókból és költségvetésből finanszírozzák. Az adózás kérdése mindig is, de recessziós időszakban különösen szembeállítja az adókból finanszírozott ellátások kedvezményezettjeinek érdekeit az adózó aktívak, vagy általánosságban a gazdaság érdekeivel. Többet kapni jó, de jobban megsarcolva lenni nem jó. Márpedig a kérdésnek mindig van ilyen releváns vetülete is. És innen felvetve a problémát a klasszikus, a politikai erőviszonyokra vonatkozó szemponttal találjuk szembe magunkat: kik az erősebbek? Kiknek jobbak az érdekérvényesítési eszközei?

Azonban a játék kimenete nem csupán a nyers erő kérdése. Számos trükk és áttétel bonyolítja a játszma kimenetét. Ilyen bonyodalmat okoznak bizonyos igazgatástechnikai kérdések: ki szedi be az adókat, és kiknek a dolga az ellátások finanszírozása. Lényegesen módosulhatnak a játékszabályok attól függően, hogy milyen a központ és a decentralizált igazgatási egységek viszonya, az állami bevételek behajtása és az állami feladatok hatásköri megosztása dolgában egyaránt. Hogy csak egy egyszerű példát hozzunk fel a hazai gyakorlatból: a szociális otthoni elhelyezés dolgában egészen biztos, hogy nagystílű lesz a társadalom akkor, ha a jogosultságot a helyi önkormányzatok állapítják meg, de az intézmények finanszírozása automatikusan, férőhelyszám alapján megállapított központi normatívákból történik. És rögtön rigorózusabbak lesznek a kritériumok, ha az önkormányzatok rájönnek arra, hogy az intézmények vagyoneérték-fenntartásának költségeit nem tudják kinyerni a normatívából. De még így is nagystílűbb lesz a társadalom a központi normatívából finanszírozott ellátások kérdésében, mint azokban az ellátási formákban, ahol ugyanazt a pénzt elvileg másra és másokra (tehát nemcsak az öregekre) lehet elkölteni.

A szociálpolitika által elismert és befogadott szükségletek körét, a kielégítés nagyvonalúságát ugyancsak befolyásolja az adott szükséglet kielégítésére szolgáló intézményi kapacitás színvonala. Pénzt osztogatni nem kell túl bonyolult apparátus, nem kell szakember. Az otthoni ápoláshoz és gondozáshoz

képzett gondozók és nővérek szükségeltetnek, rendszeresen menedzselni kell a szolgáltató intézményt, és az ellátások finanszírozása és igazgatása is sokkal bonyolultabb és kifinomultabb feltételeket követel meg, mint amilyen a segélyprogramokhoz szükséges.

Adózásttechnikailag is kissé bonyolultabb a képzet. Minden kötelezően befizetendő nyugdíj-járulék értelmezhető jövedelemarányos egyenes adóként is, de ez különösen igaz a felosztó-kiróví nyugdíj-rendszer esetén. Az egyenes adókról elmondható az, amit heves utálattal Henry George, az anarchista közgazdász atyja mesélt el abban a pamfletjében, amelyben kormányzónak álmodta magát: „ha valaki idejön hozzám, és elviszi azt, amit megtermeltem, akkor ő tolvaj. Akkor is, ha finánc az illető...” Bár George utálatát sokan szeretnék, kevesen merik ilyen szélsőségesen vállalni. (A hazai közéletben ezek egyike volt Liska Tibor.) Abban azért sokan osztják nézeteit, hogy az egyenes adóknál erősebb gazdasági ellenőztő hatású elvonást ki sem lehet nagyon találni. Ha tehát az időskori ellátás egy bizonyos hányadát más jellegű, mondjuk fogyasztási vagy vagyonhoz kötődő adókból lehet fedezni, és mondjuk mint a nyugdíj első lépcsőjét, időskori járadékként lehet kifizetni, akkor az esetleges nagyobb kiadási főösszeg mellett is lehet kevésbé kedvezőtlen gazdasági kihatású, mint a kisebb újraelosztási mértékű, de „rosszabb” gazdasági ösztönző hatású egyenes adókra-járulékokra épülő rendszerek.

Mindezek a szociálpolitikai technikákra vonatkozó kérdések egyáltalán nem figyelmen kívül hagyható kérdések, de nem a lényegre vonatkozó kérdések. A lényegi kérdés az, hogy mennyit érnek meg nekünk a saját öregjeink. Ennek eldöntését az anyagi-gazdasági lehetőségeken túl számos erkölcsi, világnézeti, politikai tényező is befolyásolja. És még egy. Ha a szociálpolitika nemcsak a kedvezményezettjeinek szól, hanem az egész társadalomnak is, akkor nem kiiktatható szempont az, amire S. M. Miller hívta fel elég nyomatékosan a figyelmet:

1. Az élet természetes velejárója az, hogy az ember megöregszik.
2. Ha egy társadalom nem elég nagystílú az öregjeivel, akkor abban a társadalomban nem jó öregnek lenni.
3. Ha egy társadalomban nem jó öregnek lenni, akkor az emberek szoronganak attól, hogy meg fognak öregedni.
4. Abban a társadalomban, ahol az embernek szorongania kell az élet természetes velejáróitól, nem jó élni...

A magam részéről nem igazán szeretem a globális válságokról, világvégékről szóló apokaliptikus víziókat. Ugyanakkor e kérdésben is igaz lehet az, ahogyan Schumpeter a gazdasági válságot definiálja. Ahogyan a hagyományosan működő technológiák elérnek végső határaikhoz, úgy az időskérdés kezelésének hagyományos társadalmi technológiáiról is úgy tűnik, elértek lehetőségeik határához, válságban vannak. Ebből a felvetésből folytatnunk kell a schumpeteri logikát: létezik-e a kérdésnek normális válságkezelési megoldása. Megjelentek-e a színen új társadalmi technológiák? A megfeneklett alkudozásba be lehet-e emelni új szempontokat is? Nem mondanám egyértelműen azt, hogy igen.

A színen megjelenni látszó új szempont elég régi. De mintha valami újból mocorogna az idők társadalmi funkcióinak újrafelfedezésében, egy kicsit új hangszerelésben.

Ez az új éra mindenképpen kötődik az információs társadalom ideáljához. Ez a társadalom egyfelől felértékeli a tudást és az információt, és épp a tudás az, ami az öregedéssel nem csökken, legalábbis kevésbé mint a fizikai munkaképesség. Mindezt a hatást felerősíti az az informatikai és motorizációs fejlődés, amely egyre inkább áthidalhatóvá teszi a fizikai korlátozottságot, a mozgásképesség és fizikai teljesítőképeség gyengülését. Ha számítógépen, az interneten elérhető és bebarangolható az egész világ, akkor egy tolokocsiból is immár megnyílt a világ.

Nemcsak a műszaki-technikai feltételrendszerekben, hanem a társadalmi és intézményes technikák dolgában is olyan fejleményeknek vagyunk tanúi, amelyek megléte mellett az idős kor korlátozott teljesítőképesége esetén sem kell föltétlenül az öregek társadalmi izolálódásával számolnunk. Bár számos fenntartásunk lehet (a magunk részéről van is) az éppen kibontakozó NGO világgal szemben, de az azért egészen bizonyosnak látszik, hogy a civil szervezetek elterebélyesedő világában az idők is funkcionáló társadalmi kapcsolatrendszereket tarthatnak fenn, akármilyen részfunkciókkal, részfeladatokkal, de közérdekűen és hasznosan nyüzsöghetnek, hogy a társadalomba való funkcionális integrálódás új pályái és perspektívái látszanak megnyílni az öregek számára is.

Nemcsak technikai feltételeiben, társadalmi intézményeiben, hanem a társadalmi beilleszkedés tartalmaiban is meglepő dolgokat produkál a mai világ. Az emberek nagyobb része ma még nevet azokon a svédeken, akik az aktív foglalkoztatáspolitikai kibontakozásaként ma már nyugdíj előtti kohómun-

kásokat is átképeznek „óvóbácsikká”. És a megdöbbenéstől áthatott csodálattal beszél mindenki arról, hogy az óvodások milyen figyelemmel hallgatják az egyszerű történeteket arról, hogy milyen is volt régen a gyár, meg az élet. És az ember ugyancsak zavarodottá válik, amikor Boston utcáin sátrat verve megállítják a sátor előtt elhaladó öregebbeket a Boston Oral History Center aktivistái azzal a mérhetetlen bárgyú kéréssel, hogy meséljenek már a magnába nekik egy sztorit. És hogy teljes legyen az abszurdum, amikor az utcán ezt észrevevő, az oral history tárgyában félművelt kelet-európai szociológus módszertani ismereteit gyarapítandó megkérdezi tőlük, hogy és akkor mit fognak csinálni ezekkel a szalagokkal, a válasz úgy szól, hogy odaadják általános iskoláknak, hogy hallgassák meg a gyerekek azt, hogy milyen volt az élet korábban. (Sőt de ez már az abszurd beckett színtje az iskolák még fizetnek is a szalagokért ez az akció legfontosabb finanszírozási forrása.) És ami furcsa benyomás: ezek az új dolgok nemcsak az öregek lehetséges funkcióit fedezik fel újra, hanem ezt úgy teszik, mintha azt a régi evidenciát is újraélesztenék, amely szerint a legjobb beruházás a gyerekekre költeni. És ez bizony a civi-

lizált társadalmak más, talán még alapvetőbb problémáinak megoldása felé is nyitást ígérhetne.

Mindezek a benyomások valami olyasfelé mutatnak, amit a pszichológia már korábban is elismert és felfedezett az egyéni és kisközösségi szinteken: az identitás fontosságára. Mintha a társadalmaknak is szükségük és érdekük lenne az, hogy valahogyan azonosak legyenek önmagukkal. Mintha a társadalom identitása lenne az ellentétpárja a társadalmakat sújtó legsúlyosabb társadalmi pszichózisoknak: a társadalmi méretű skizofréniának, a rasszizmusnak és idegengyűlöletnek, a bűnbakokat kereső és gyártó előítéletességnek, a xenofóbiának, meg másoknak. Szóval, hogy egy társadalomnak is valamilyen szinten békében kell lennie önmagával, s ennek részeként saját közeli és távolabbi múltjával. És, hogy ennek a társadalmi önazonosságnak és önbecsülésnek elengedhetetlen része és feltétele lenne az, hogy az társadalom integrálni legyen képes a saját öregeit, hogy értelmes funkciókkal és szerepekkel ruházza fel őket, s hogy ebben az integráltságban értelmesen definiálja az idősek iránt vállalandó társadalmi felelősség tartalmait és mélységeit.

Jegyzetek

Az általam választott karikatúrisztikusan elnagyolt műfajban számos közismert szerző közismert művére utaltam, konkrét hivatkozás nélkül. Nem is kívánom azokat megjegyzetelni, az érdeklődő Olvasó ugyanis azonnal rájuk talál. Felvételeimben, különösen a gazdasági, demográfiai és társadalmi egyenlőtlenségi vetületek tárgyalásánál nagyban támaszkodtam a magyar Olvasó számára talán nem ismert két alapmunkára:

N. Barr : The Economics of the Welfare State (Weidenfeld & Nicholson,

London, 1987) J. Myles: Old Age in the Welfare State – The Political Economy of Public Pensions (Little, Brown Series on Gerontology, Little, Brown & Co. Boston, 1989.) c. könyvekre.

A téma politikai szempontjaival igen intenzíven foglalkoznak különféle nemzetközi szervezetek, mint a *Világbank (Averting the Old Age Crisis, WB – Oxford Univ Press, N.Y. 1994.)*, vagy az *OECD (Aging Population: The Social Policy Implications, 1988. Paris; Private Pensions and Public Policies, 1992. Paris.)*

Maxfield Parrish: Egyiptom (1902)